

Міжнародна система початку ХХІ століття

УДК 327 (100)

Сергій ТОЛСТОВ,
завідувач відділу
трансатлантичних досліджень
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН
України, директор Інституту
політичного аналізу і
міжнародних досліджень

Частина 1. Еволюційна динаміка міжнародних процесів

Період після розпаду СРСР був позначений руйнуванням біполярної структури міжнародних відносин. Біполярна міжнародна система широко визнана як реальна модель, що існувала в недавньому минулому та визначала природу міжнародних відносин за часів після Другої світової війни. Натомість епоха після розпаду СРСР тлумачилася в українській науковій і політичній літературі здебільшого як доба постбіполярності чи глобалізації. Для характеристики регіональних процесів, що мали місце після 1989-1991 рр., подекуди застосовувалися дефініції «посткомуністичні» або «міжсистемні» трансформації.

Використання таких

формувань у якості аналітичних категорій загалом вказувало на неготовність визначення чіткіших дефініцій і структурних узагальнень або ж було формою констатації перехідного стану міжнародної системи. Частково таку практику можна вважати виправданою, оскільки напрям змін, як і їх динаміка, позначені різновекторними тенденціями розвитку окремих держав, регіонів і міжнародних відносин у цілому. При цьому, починаючи з 1994 р., у науковій та політичній літературі домінувало визнання провідної ролі США у міжнародних відносинах як лідера, гегемона або центру нової міжнародної системи імперського типу [1].

Однак простої констатації домінуючої ролі США як найбільш впливової держави постбіполярного світу виявилось недостатньо для пояснення еволюційних за характером процесів, що мали місце протягом двох останніх десятиріч, включаючи природу взаємодії суб'єктів міжнародних відносин на рівні держав, міжнародних організацій та акторів недержавного рівня.

Сучасна політична наука вимагає чіткішого концептуального аналізу та інтерпретації тенденцій еволюції міжнародної системи, прогнозування її вірогідної структури та конфігурації. У цьому сенсі чільне місце посідають оцінка

Summary

The article deals with the evolutionary transition from the unipolar international system to a decentralized polycentric model. The current state of the international system is often described as transitional. Its main characteristics can be regarded as diffusion of the hegemony of the U.S. and Euro-Atlantic institutionalized community, expansion of asymmetric relations and growing influence of countries with dynamically emerging markets once considered as a hopeless periphery. The author assumes that in the mid-term determination of new "rules of the game" will be one of the major international problems focusing attention to the necessity of more solid basis for communication between the major international actors and integration entities. The research includes methods of systemic and political analysis allowing to specify changes in the international system, stages of its evolution and trends reflecting the development of new forms and elements of international interactions.

Keywords: bipolar, unipolar, polycentric, world order, the transformation of the international system

ролі великих держав і провідних інтеграційних угруповань, тенденцій їхньої взаємодії та перебігу впливів на формування міжнародних правил і нормативів. Принципове значення має аналіз об'єктивних факторів, які визначають роль різних суб'єктів у багатосторонніх відносинах і міжнародних процесах, що їх зазвичай отождожують із чинниками полярності (спроможністю здійснювати вплив, забезпечувати втілення власних інтересів і визначати або впливати на формування «правил гри»).

Послаблення інструментальних засобів жорсткого домінування США в міжнародній системі вочевидь сприятиме певному поступовому перерозподілу ваги та впливів між провідними акторами міжнародної системи. У західних політичних теоріях оцінка спроможності тих чи інших суб'єктів – держав та інтеграційних угруповань – впливати на тенденції міжнародної взаємодії визначається термінами влади, які піддаються оцінці з урахуванням трьох

основних чинників: наявності ресурсів і «факторів спроможності», включаючи сили та економічні; здатності контролювати інших акторів; наявності структурних елементів влади і впливу (мається на увазі спроможність впливати на міжнародне право, міжнародні режими та встановлювати «правила гри», яким повинні слідувати інші держави та міжнародні суб'єкти) [2].

Полярність, що визначається розподілом владно-силових чинників у міжнародних відносинах, вважається структурною ознакою міжнародної системи. У найбільш загальному вигляді цей критерій дає змогу характеризувати природу міжнародної системи в будь-який проміжок часу. Системна методологія використовує типологічні характеристики принаймні трьох-чотирьох різновидів системної організації, включаючи однополярну, біполярну, трьохполюсну та багатополюсну, що є похідними від розподілу влади і впливів на регіональному та глобальному рівнях. Утім це не заперечує

чує можливості більш деталізованих типологічних оцінок і градацій у межах цих систем.

Основні сучасні політичні теорії дають змогу прогнозувати два потенційно можливі варіанти світоустрою XXI століття. Перший із них представлений концепцією багатополарності, згідно з якою міжнародні відносини матимуть поліцентричний характер, що визначатиметься співіснуванням достатньо великої групи держав та інтеграційних об'єднань, схильних до незалежних форм позиціонування. Окреслена тенденція пов'язана зі створенням регіональних інтеграційних утворень, які використовують різні моделі взаємодії з метою пом'якшення наслідків глобальної економічної кризи та надають перевагу специфічним, адаптованим до власних потреб стратегіям розвитку.

Другий варіант ототожнюють із концепцією монополарності, або мононаддержавності. Він може

реалізовуватись у формі інерційної моделі системної організації, позначеної збереженням переважного контролю США, ЄС та їхніх союзників за світовими міжнародно-політичними процесами, або ж як тенденція «дифузії влади», позначена розхитуванням домінування Сполучених Штатів та євроатлантичних структур. Дифузія однополарної моделі ймовірно супроводжуватиметься переформатуванням механізмів прийняття рішень у міжнародних організаціях та існуючих багатосторонніх структурах координаційного характеру, які тривалий час перебували під прямим контролем і досі переважно залишаються під домінуванням США, ЄС та Японії. Висловлювані з настанням глобальної фінансово-економічної кризи припущення про неминучий занепад домінуючої ролі євро-американського системного ядра досі виправдовуються лише частково. Хоча у світі повсюдно спостеріга-

ється посилення елементів автономної, більш незалежної поведінки середніх за потенціалом регіональних держав, США та країни ЄС зберігають істотні переваги як у сфері економіки та фінансів, так і в інших сферах, що забезпечують їм технологічні переваги, військове домінування, а також значний технологічний, політичний і нормативний вплив.

Після розпаду біполярної моделі світоустрою суттєвою рисою міжнародних процесів був виразно еволюційний спосіб змін, що позначали переходи між різними станами міжнародної системи. З точки зору методології системного аналізу, історичний досвід міжнародних відносин дає змогу тлумачити перехід міжнародної системи від одного стану до іншого як наслідок криз, що спричиняють припинення звичних умов взаємодії між основними учасниками. До подій 1989-1991 рр. системні кризи найчастіше відбувалися внаслідок великих європейських і світових воєн, що призводили до перегляду співвідношення сил між великими державами. При цьому війни на периферії, які суттєво не зачіпали стабільність і безпеку провідних акторів міжнародної системи, вважалися локальними явищами. З недавнього історичного досвіду можна пригадати війни на Близькому Сході, в Кореї, Індокитаї та низку інших регіональних конфліктів, вплив яких на становище провідних держав, насамперед СРСР і США, мав відносно локальний характер.

Події 1989-1991 рр., без сумніву, також були системною кризою, що при-

звела до розпаду СРСР, однак не супроводжувалася воєнним конфліктом між центросиловими державами. Протягом двох останніх десятиріч можна виокремити, принаймні, три послідовних періоди, які відбивали різні стани міжнародної системи.

Скасування біполярної системи спричинило перший міжсистемний перехід (1991-1994 рр.), позначений переформатуванням відносин усередині західних альянсів, проголошенням стратегії розширення НАТО і ЄС та ухваленням рішення про втручання Альянсу в громадянські війни на території колишньої Югославії. Наступний період (1994-2008 рр.) характеризувався неперечним домінуванням США й отримав назву «моменту» однополарної гегемонії. Глобальна економічна криза 2008 р. стала межею нового перехідного періоду, який можна вважати початковим етапом становлення багатополусної (поліцентричної) моделі міжнародних відносин. З точки зору сьогодення важко прогнозувати як його тривалість, так і власне темпи переходу від однополарної до поліцентричної міжнародної системи, оскільки це залежить від численних перемінних чинників.

Існує декілька факторів, що визначають розвиток еволюційних змін у міжнародних відносинах. До них належать матеріальні фактори (економічні потенціали основних учасників міжнародної системи та їх співвідношення), військова могутність, яка гарантує невразливість та/або спроможність застосувати силу, чинники м'якої сили та культурного

впливу, а також ефективність багатосторонніх механізмів та інститутів, що можуть використовувати інституційні та нормативні механізми в контексті регулювання міжнародних процесів.

Специфічною ознакою сучасної міжнародної системи, якщо її тлумачити як стан поступової «дифузії» однополярності та/або як початкову фазу переходу до багатополусної (поліцентричної) моделі, є зміни, що стосуються реалізації інтересів і ускладнення політичних мотивацій у відносинах між провідними державами, а також істотне збільшення кількості держав, які все частіше залучаються до діалогу з принципових глобальних проблем і пошуку потенційних спільних рішень. Поява нових великих держав з-поміж колишніх колоній і країн колишнього третього світу зумовлює перегляд традиційного геополітичного поділу світу на «системний центр» і периферію, оскільки такі країни, як Китай, Індія та Бразилія самі стають важливими регіональними центрами. Перерозподіл ваги економічних потенціалів та владно-силових чинників сприяє зростанню ролі середніх за розміром держав, які долучаються до ситуативних регіональних комбінацій, інтересів і форм взаємодії, та, залежно від їхніх індивідуальних намірів і можливостей, беруть активнішу участь у регіональних коаліціях.

Між основними центрами впливу виникають і поглиблюються своєрідні зони дифузії, яка послаблює політичний та силовий контроль з боку держав домінуючого євроат-

лантичного центру. У повсякденній практиці міжнародних відносин ці тенденції спричиняють істотне посилення автономії політичної поведінки акторів другого і третього ешелонів, включаючи прояви антиімперіалістичної фронди в Латинській Америці та розгортання відвертого суперництва між США та Китаєм у країнах Африки.

Після розпаду біполярної міжнародної системи в 1989-1991 рр. центросилові союзи збереглися лише в окремих регіонах, які мали найбільшу стратегічну вагу за часів попередньої доби. Показово, що ці регіони й досі залишаються ареалами гострого суперництва. До центросилових союзів традиційного типу належать союзи США з Японією, Південною Кореєю та Австралією, які закріплюють роль Сполучених Штатів у Східній Азії та АТР. У сенсі стратегічних завдань і впливу на перебіг міжнародних процесів альянс НАТО також має розглядатися як центросилова структура, покликана

закріпити роль США в Європі й унеможливити вирішення європейських проблем без прямої чи опосередкованої участі Америки. Що стосується характеру стратегічних союзницьких відносин між США та Ізраїлем, то вони на загал видаються більш мінливими, оскільки реалізуються в умовах складнішого регіонального контексту, позначеного збігом, відмінностями та суперечностями в інтересах правлячих кіл цих двох держав. До нових форм різнофункціональних, подекуди псевдосоюзницьких відносин, можна віднести систему партнерств, задекларованих США у відносинах із країнами Євразії, включаючи Україну, Грузію, Казахстан, Узбекистан та Індію, з якою США прагнуть співпрацювати в розрахунку на очікуване поглиблення суперечностей з Китаєм.

З початку 1970-х рр. спостерігалось становлення низки специфічно формалізованих інституцій із вибіркоким членством, зорієнтованих на гармонізацію підходів провідних

держав до проблем глобального характеру. Серед неформальних структур, за типом подібних до організації, найбільш відомі G-7/G-8, G-8+5 та G-20. Їх функцією вважається пошук механізмів глобального регулювання та узгодження позицій головних міжнародних суб'єктів. Проте, якщо структура G-7 від самого початку передбачала обговорення повного спектра глобальної проблематики, формат G-8 передбачав деякі вилучення, насамперед, стосовно фінансово-економічного та безпекового блоків. У форматі G-20 предмет обговорення стосується майже виключно сфери економічного регулювання.

Окрім цього в міжнародній взаємодії, поряд з інституціоналізованими структурами беруть участь інші коаліції за інтересами (БРІКС, МІКТ), напівформальні об'єднання на кшталт G-4 (претенденти на статус постійних членів Ради Безпеки ООН) і ситуативні трикутники та координаційні групи.

Дотепер ефективність

рішень, ухвалених на колективному або груповому рівні, була неоднаковою, оскільки визначалася збігом інтересів найбільш впливових держав, ступенем впливу держави-гегемона та інтенсивністю спротиву з боку решти впливових країн. Утім, змінна геометрія учасників діалогу дає змогу уникати обмежень і регламентації, властивих міжнародним організаціям, а також ухвалювати рішення на підставі загальної згоди. При цьому основні рішення мають гнучкий характер та дозволяють зберігати переважний вплив керівництва країн, що були ініціаторами створення глобальних координаційних структур (США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Японії). Для провідних країн третього світу участь у гнучких форматах діалогу компенсує відсутність статусу постійних членів Ради Безпеки ООН і дозволяє розширити можливість підвищити свою роль в архітектурі глобального управління.

Після кризи 2008 р. найбільш ефективним виявився діалог з глобальних проблем – правил фінансової підтримки економік, банківського регулювання та скорочення масштабів спекулятивних обороток. Проте цей процес залишається надзвичайно далеким від початкових і, можливо, ідеалістичних очікувань – досягти спільних рішень на основі сукупності базових цінностей і «глобальної громадянської етики», як це передбачалося в доповіді міжнародної комісії з глобального управління «Наше глобальне сусідство» (1995 р.) [3]. На Заході доволі часто

згадують відповідь, яку свого часу дав Ф. Фукуямі в есе «Зіткнення цивілізацій» (1993 р.) С. Хантінгтон, який стверджував, що західна цивілізація припуститься помилки, якщо вважатиме свої ліберальні принципи універсальними, оскільки конфлікти прийдешньої доби матимуть менш виражену ідеологічну чи навіть економічну основу за суттєвої домінантності культурної причинності [4].

Утім, визнання очевидних трансформаційних змін, з одного боку, змушує Захід шукати способи закріплення свого домінуючого становища, оскільки подальший перерозподіл світового ВВП на користь нових швидко зростаючих держав спричинятиме вимушене скорочення споживання в державах євроатлантичного ядра. З іншого боку, попри відносини взаємозалежності динаміка економічного розвитку втягує найпотужніші економічні центри у відносини конкуренції, змушуючи США та ЄС із підозрою ставитися до будь-яких ініціатив нових економічних гігантів. У свою чергу лідери країн БРІКС висловлюють послідовну незгоду з принципами «Вашингтонського консенсусу», надаючи перевагу встановленню «більш демократичного і справедливого багатопольного світового порядку, заснованого на верховенстві міжнародного права, рівноправ'ї, взаємній повазі, співробітництві, скоординованих діях і колективному ухваленні рішень усіма державами», включаючи «підтримку політико-дипломатичних зусиль з мирного розв'язання спорів у міжнародних відно-

синах» [5].

Продовження статті в наступних номерах «З.С.»

Посилання:

1. Cumings B. *Is America an Imperial Power?* / B. Cumings // *Current History*. – November 2003. – Vol. 102, No. 667. – P. 355-361; Hillen J. *The Mechanics of Empire* / J. Hillen // *Orbis*. – Winter 2005. – Vol. 49, Issue 1. – P. 171-183; Hodge C. C. *America's Empire by Default* / C. C. Hodge // *Orbis*. – Winter 2005. – Vol. 49, Issue 1. – P. 61-73; Layne Ch. *The Unipolar Illusion Revisited. The Coming End of the United States' Unipolar Moment* / Ch. Layne // *International Security*. – Fall 2006. – Vol. 31, No. 2. – P. 7-41; Nye J. S. Jr. *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone* / Nye J. S. Jr. – New York: Oxford University Press, 2002. – 240 p.; Wohlforth W. C. *The Stability of a Unipolar*

World / W. C. Wohlforth // *International Security*. – 1999. – Vol. 24, No. 1. – P. 5-41.

2. Hart J. *Power and Polarity in the International System* / J. Hart // *Polarity and War*. Ed. by A. N. Sabrosky. – Boulder, Colo.: Westview, 1985. – P. 25-40.

3. *Our Global Neighborhood: Report of the Commission on Global Governance* / I. Carlsson, Sh. Ramphal. – N. Y.: Oxford University Press, 1995. – 410 p.

4. Lindberg T. *The Depressed Hyperpower* / T. Lindberg // *Commentary Magazine*. – July 2013. – <http://www.commentarymagazine.com/article/the-depressed-hyperpower/>

5. *Совместное заявление лидеров стран БРИК (г. Екатеринбург, Россия, 16 июня 2009 года)*. – <http://www.mid.ru/brics.nsf/WEBsamBric/F204322D9ED6118EC3257853003F4BD2>

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена проблеме эволюционного перехода международной системы от однополярной к децентрализованной полицентричной модели. Нынешнее состояние международной системы часто рассматривается как переходное. Его основными характеристиками можно считать диффузию гегемонии евроатлантического центра, расширение асимметричных связей и рост влияния стран с быстро растущей экономикой, которые ранее считались элементами периферии. Можно предположить, что в среднесрочной перспективе одной из главных международных проблем станет определение новых «правил игры», позволяющих обеспечить более прочные основы для взаимодействия между крупными международными актерами и интеграционными сообществами. В основу исследования положены методы системного и политического анализа, позволяющие конкретизировать этапы эволюции, изменение состояний международной системы и тенденции, отражающие развитие новых форм и элементов международного взаимодействия.

Ключевые слова: биполярность, однополярность, полицентричность, мироустройство, трансформация международной системы.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблемі еволюційного переходу міжнародної системи від однополярної до децентралізованої поліцентричної моделі. Нинішній стан міжнародної системи здебільшого розглядається як перехідний. Його основними характеристиками можна вважати дифузії гегемонії євроатлантичного центру, розширення асиметричних зв'язків і зростання впливу країн зі швидко зростаючими економіками, які раніше вважалися елементами периферії. Можна припустити, що в середньостроковій перспективі однією з головних міжнародних проблем стане визначення нових «правил гри», що повинні забезпечувати міцне підґрунтя для взаємодії між великими міжнародними акторами та інтеграційними спільнотами. В основу дослідження покладено методи системного та політичного аналізу, що дають змогу конкретизувати етапи еволюції, зміну станів міжнародної системи і тенденції, які відображають розвиток нових форм та елементів міжнародної взаємодії.

Ключові слова: биполярність, однополярність, поліцентричність, міжнародні відносини, світоустрій, трансформація міжнародної системи.